

Кызыл-Суу кыргыздарынын жазуу тилинин графикасы

Макалада азыркы учурдагы Кытайда жашаган кыргыздардын араб арибинин негизиндеги кыргыз тилинин графикасы иликтөөгө алынып, чагатай жазуусунан өзгөчөлөнгөн жактары көрсөтүлгөн.

Ачкыч сөздөр: графика, чагатай тили, алфавит, араб, кирилл, тил, тарых, адабият, илим, токтом, транскрипция.

В статье исследуется графика письменного языка кыргызов, проживающих на территории Китая, основанная на арабской письменности, выявляются его отличия от чагатайской письменности.

Ключевые слова: графика, чагатайский язык, алфавит, арабский язык, кириллица, история, литература, наука, постановление, транскрипция.

Кызыл-Суулук кыргыздардын жазуу графикасынын тарыхы

Тыбыштык жазууда, тагыраак айтканда, тилдеги фонемаларды жазууда алфавит, графика жана орфография түшүнүктөрүн аныктоо зарыл. Анткени булардын ар биринин мазмунун так түшүнбөй туруп, тигил же бул тилдин жазуу системасын изилдөө мүмкүн эмес.

Тил илиминде алфавитке – жазуу системасында колдонулган жана белгилүү бир тартип боюнча жайгаштырылган тамгалардын топтому деген аныктама берилген. Ал эми графика – тигил же бул тилдеги тамгалар менен алардын айкалыштарынын ошол тилдеги тыбыштар менен алардын айкалыштарына болгон катышын жөнгө салуучу эрежелердин топтому. Башкача айтканда, графикадан алфавиттеги кайсы тамга аркылуу тилдеги кайсы тыбыш (фонема) белгилене тургандыгын аныктоочу эрежелердин жыйындысын түшүнүүгө болот. Графиканын эрежелери тилдин тыбыштык системасынын тарыхый жактан өнүгүшүнө карай өзгөрүп турат. Ошондуктан бул эрежелерди эки башка өңүттөн кароого болот. Биринчиден, бул эрежелерди тилдеги тыбыштардын жазууда кайсы тамгалар менен белгилениши жагынан каралышы мүмкүн. Экинчиден, графиканын эрежелери жазуудагы тамгалардын же алардын айкалыштарынын окулушу жактан каралышы мүмкүн. Анткени жазуудагы бир тамга окулганда бир эмес, бир нече тыбышты билдириши да ыктымал [1].

1954-жылы Кызыл-Суу кыргыз автономиялык областы түзүлүп, ошол эле жылы кыргыз жазуусунун долбоору даярдалган. Араб арибинин негизиндеги кыргыз жазуусунун орфографиялык өзгөчөлүктөрүн бекитүү үчүн “Кызыл-Суу областтык кыргыз тил жазуусун изилдөө комитети” түзүлгөн. Ошол эле жылдын 15-июль күнү област башчысы Мамбетасан Токталы жана орунбасары Шужи Амантурлар атайын жыйналыш өткөрүшүп, жаңыдан түзүлгөн кыргыз жазуу долбоорун талкууга алышкан. Жыйналышта Хужин Хуа, Абдыкадыр Токторов сыяктуу тилчи илимпоздор тарабынан бир тамга бир тыбышты туюндурушу керек деген пикирди ортого салуу менен, чагатай тилинен өзгөчөлөнгөн, жөнөкөй кыргыз жазуусун түзүүнү сунушташкан. Анткени ага чейин тектеш түрк элдери менен катар кыргыздар да колдонуп келген араб алфавитинин негизинде түзүлгөн чагатай жазуусунда бир эле тамга бир канча тыбышты билдире берген. Бул жагдай чагатай тилин окууну өтө кыйындаткан. Автономиялык област 1955-жылы араб тамгасы негизинде түзүлгөн бул долбоорду бекитишкенде айрым окумуштуулардын жогоруда белгиленген пикирин эске алынган. Бул жазуу жумуштарына көптөгөн ыңгайлуу шарттарды түзүү жагы каралган. Натыйжада 1955-жылы кызыл-суулук кыргыздардын улуттук адабий тилинин 30 тамгадан турган араб графикасынын негизиндеги жазуусу жана жазуу эрежеси түзүлөт [2].

1956-жылы “Алиппе” түзүлүп, Шинжаң эл басмасынан жарык көргөн [3]. 1957-жылы Кызыл-Суу автономиялык областтык эл өкмөтү кыргыз жазуусун кирилл алфавитинин негизиндеги жазууга өзгөртүү жөнүндө атайын токтом кабыл алган. Аталган жазуу 1958-жылга чейин колдонулуп, араб алфавитинин негизинде түзүлгөн жазуу 1959-жылдан баштап, басма беттеринде, окуу-агартуу иштеринде кайрадан колдонулбай калган. Арадан жыйырма жыл өткөн соң, 1979-жылы араб графикасындагы кыргыз жазуусу Шинжаң уйгур автономиялык райондук комитетинин №203 токтому менен кайрадан калыбына келтирилген. 1980-жылдан баштап, кыргыз жазуусу кыргыздар көбүрөөк отурукташкан жерлерде негизинен колдонула баштайт да, кыргыз тилинин жазуусу изилдөө жандана баштайт. Дал ушул жылы кыргыз жазуусунун эрежеси ондолуп, толукталган [4]. Бул эреже

1983-жылы [5] жана 1988-жылдары [6] кайрадан толукталып түзүлгөн. Кыргыз тил грамматикасына жана тил адабиятына байланыштуу окуу куралдары кыргыз окумуштуулары тарабынан түзүлөт.

Кызыл-суулук кыргыздардын араб арибиндеги алфавити

№	Жеке формасы	Сөз аягында	Сөз ортосунда	Сөз башында	Окулушу	Танскрипциясы	Кириллче танскрипциясы
1.	ا	ا	ا	ا	а	a	а
2.	ب	ب	ب	ب	бы	b	б
3.	گ	گ	گ	گ	гы	g	г
4.	د	د	—	—	ды	d	д
5.	ج	ج	ج	ج	жы	c	ж
6.	ز	ز	ز	ز	зы	z	з
7.	ئ	ئ	ئ	ئ	и	i	и
8.	ي	ي	ي	ي	йы	y	й
9.	ك	ك	ك	ك	кы	k	к
10.	ل	ل	ل	ل	лы	l	л
11.	م	م	م	م	мы	m	м
12.	ن	ن	ن	ن	ны	n	н
13.	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ңы	ñ	ң
14.	و	و	و	و	о	o	о
15.	و	و	و	و	ө	ö	ө
16.	پ	پ	پ	پ	пы	p	п
17.	ر	ر	ر	ر	ры	r	р
18.	س	س	س	س	сы	s	с
19.	ت	ت	ت	ت	ты	t	т
20.	ۇ	ۇ	ۇ	ۇ	у	u, û	у
21.	ۇ	ۇ	ۇ	ۇ	ү	ü, û	ү
22.	چ	چ	چ	چ	чы	ç	ч
23.	ش	ش	ش	ش	шы	ş	ш
24.	ى	ى	ى	ى	ы	ı	ы
25.	ه	ه	ه	ه	э	e	э, e
26.	ق	ق	ق	ق	кы	q	к
27.	ع	ع	ع	ع	гы	g	г
28.	ۋ	ۋ	ۋ	ۋ	вы	v, w	в
29.	ف	ف	ف	ف	фы	f	ф
30.	ح	ح	ح	ح	хы	h	х

Кызыл-суулук кыргыздардын жазуусунун негизги өзгөчөлүктөрү

1. Кызыл-Суу кыргыздарынын алфавити 36 тыбыш жана 30 тамга менен белгиленет.
2. Ал эми жазуу тилиндеги 14 үндүү тыбыш жазууда 8 тамга менен белгиленет.

3. Жазуу тилиндеги б созулма үндүү өз алдынча фонемалык касиетке ээ, бирок жазууда өзү менен окшош мүнөздөгү кыска үндүүнүн тамгасын жанаша жазуу аркылуу белгиленет.

4. Кызыл-Суу кыргыздарынын жазуу тилиндеги тамгалар үндүүлөр айтылышы менен аталат, үнсүздөрдүн аягына “ы” кошулуп окулат.

5. Араб алфавитиндеги кыргыз графикасынын эң негизги өзгөчөлүгү ар бир тамганын сөз башында, ортосунда, аягында өзгөрүлүп жазылышы болуп эсептелет. (Мисалы: *Кызыл-суулук кыргыздардын жазуусунун араб арибиндеги алфавитине караңыз*).

6. Араб алфавитинде баш тамга болбогондуктан сүйлөм башындагы жана энчилүү аттар кичине тамга менен жазыла берет.

7. Кирилл алфавитинин негизинде түзүлгөн графикадагы бир тыбышты билдирген, бирок, жазууда эки түрдүү тамга менен белгиленген сөз башындагы э жана сөз ортосундагы е тамгалары кытайлык кыргыздардын графикасында бир эле тамга менен белгиленген. Мисалы: *جه* – *эже*.

8. Кирилл алфавитинин негизинде түзүлгөн кыргыз жазуусунда эки тыбыш бир эле тамга менен белгиленет. Булардын негизгилери йоттошкон *ё, ю, я* тамгалар. Булар кытайлык кыргыздардын жазуусунда жок. Йоттошкон тамгалардын курамындагы тыбыштар өз-өзүнчө тамгалар менен белгиленет. Мисалы: сал. к.к.ж.т. *سىياقتۇۇ* (*сыйақтауу*), *قويون* (*қойон*), *ۇيۇم* (*үйүм*) – а.к.ад.т. *сыяктуу, коён, уюм* ж. б.

9. Кирилл алфавитиндеги *щ, ц* үнсүз тыбыштары жана *ъ* ажыратуу, *ь* ичкертүү белгилери жок. Кызыл-суулук кыргыздардын тилине орус тилинен кабыл алынган сөздөр формасы, айтылышы өзгөрүүгө учураган. Мисалы: сал. к.к.ж.т. *سويه كتيب* (*собектип*) – а.к.ад.т. *субъектив*, к.к.ж.т. *وقتابىر* (*октабыр*) – а.к.ад.т. *октябрь*, к.к.ж.т. *ره داكسييا* (*редаксийа*) – а.к.ад.т. *редакция* ж. б.

10. Кыргыз тилинде негизинен каткалаң *қ, ғ* жана жумшак *к, г* тыбыштары бар. Булар кирилл алфавитиндеги кыргыз жазуусунда бир эле тамга менен белгиленип келет. Бирок, кытайлык кыргыздардын графикасында каткалаң *қ, ғ* тыбыштары *ق, ق* тамгалары менен, жумшак *к* жана *г* тыбыштары *ك, گ* тамгалары менен белгиленген. Булар өзүнөн кийинки келген үндүү тыбыштарга карай өзгөрөт. Башкача айтканда, жоон үндүүлөр келгенде каткалаң *қ, ғ* тыбыштары келет. Мисалы: к.к.ж.т. *قىرعىز* (*қыргыз*) – а.к.ад.т. *кыргыз*. Ал эми ичке үндүүлөрдүн алдында жумшак *к, г* тыбыштары колдонулат. Мисалы: к.к.ж.т. *كئيز* (*кийиз*) – а.к.ад.т. *кийиз*, к.к.ж.т. *گۆل* (*гүл*) – а.к.ад.т. *гүл*. Бирок, кытайлык кыргыздардын адабий тилинде бул эреже кыргызча сөздөр үчүн гана колдонулат. Башка тилдерден кирген сөздөрдө бул эреже кабылданбайт. Көбүнчө орус тилинен кирген сөздөрдө бул абалды кеңири жолуктурууга болот. Мисалы, сал. к.к.ж.т., *كومونىستىك* (*коммунистик*) – а.к.ад.т. *коммунисттик*, к.к.ж.т. *ره داكسييا* (*редаксийа*) – а.к.ад.т. *редакция*, к.к.ж.т. *گىرامماتىكا* (*грамматика*) – а.к.ад.т. *грамматика*.

11. Жазууда А). “ئ” (и) тыбышы үндүү *ә* (э), *ө* (о), *ү* (у) тыбыштары жана үнсүз *к* (к), *г* (г) тыбыштары менен сөз ичинде бирге келсе, *ئ* (и) тыбышынын кыбачы түшүрүлүп жазылат. Мисалы: *مكتىپىنى* (*экинчини*), *بىلگى* (*билги*). Б). “ئ” (и) тамгасы сөз ичинде бир нече жолу келип муун түзсө, биринчи муундагы “ئ” (и) тамгасынын кыбачы сакталып, кийинки муундардагы “ئ” (и) тыбыштарынын кыбачысы коюлбайт. Мисалы: *ئىمىرلىپ چىمىرلىپ* (*имирилип-чимирилип*), *ئىلمىي* (*илимий*). Кытайлык кыргыздар бул өзгөчөлүктү “ئ” (и) тамгасынын кыбачысын үнөмдөп колдонуу эрежеси деп аташат.

12. “ح” (х) тамгасы башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдө колдонулат. Ошол эле кезде “*ха-ха, ах, түх, бах*” деген сырдык сөздөрдө да колдонулат.

13. “ڧ” (в) тамгасы башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдө колдонулат. Ошол эле кезде кээ бир тууранды сөздөрдө келет. Мисалы: “*Ав-ав*” деген *иттин үнү угулду. Сайра, ов-ов, – деп музоосун чакырды*.

14. “ف” (ф) тамгасы башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдө колдонулат.

15. “ع” (ғ) тыбышы кыргыз тилинин төл сөздөрүндө “гана, гой, го” деген үкчөлөрдш сөз башында келет, ал эми башка сөздөрдүн сөз башында колдонулбайт. Айтылышы “ع” (ғ) менен башталган сөздөрдүн бардыгы жазууда “ق” (қ) менен жазылат. Мисалы: *гол эмес кол, газ эмес каз, гой эмес кой*. Ал эми башка тилден өздөштүрүлгөн сөздөрдө сөз башында “ع” (ғ) келе берет.

16. “پ” (п), “ر” (р) тыбыштары төл сөздөрдүн сөз башында келбейт. Мисалы: *пышты эмес бышты, палта эмес балта, рас эмес ырас*.

1. Орузбаева Б., Турсунов А., Сыдыков Ж., Акматалиев А., Мусаев С., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек, 2010. 81-82 б.
2. Кызыл тилинин жазуу имлалары жөнүндө. Шинжаң уйгур автономиялык райондук Улуттар тил-жазуу кызматы комитети. – Үрүмчү. 1955.
3. Алиппе. Шинжаң эл басмасы. – Үрүмчү, 1956.
4. Кыргыз жазуу эрежеси. Шинжаң уйгур автономиялык райондук Улуттар тил-жазуу кызматы комитети. – Үрүмчү. 1980.
5. Кыргыз жазуусунун алиппеси жана кыргыз адабий тилинин жазуу эрежеси. Шинжаң уйгур автономиялык райондук Улуттар тил-жазуу кызматы комитети. – Үрүмчү. 1983.
6. Макелек Өмүрбай. Кыргыз жазуусунун эмла эрежеси жана эмла сөздүгү. – Артыш, 1989.

S. Idirisov, researcher, Institute of language and literature of the National Academy of Sciences of the KR

Written language graphics of Kyzyl-Suu kyrgyz people

The paper investigates the schedule of written language of Kyrgyz people living in China which based on the Arabic script and identifies its differences from Chaghatay writing.

Keywords: graphics, Chagatai language, alphabet, Arabic, Cyrillic, history, literature, science, regulation, transcription.